

MAŁGORZATA KIWIOR-FILO

Uniwersytet Jagielloński

La battaglia per la libertà — antyfaszystowska opozycja braci Carlo i Nello Rossellich w latach 1926–1937

80. rocznica tragicznej śmierci braci Rossellich, brutalnie zamordowanych 9 czerwca 1937 r. w Bagnoles-de-l'Orne we Francji przez francuski oddział *cagou-lards*¹ na polecenie Galeazzo Ciano, skłania do refleksji nad losem tych, którzy nie poddali się faszystowskiej indoktrynacji, ale mieli odwagę słowem i czynem bronić ludzkiej wolności i godności, organizując działalność opozycyjną, integrującą włoskie, żydowskie i francuskie środowiska antyfaszystowskie.

Carlo Rosselli — pisarz, ekonomista i polityk

Carlo Rosselli² urodził się 16 listopada 1899 r. w Rzymie, w dobrze sytuowanej żydowskiej rodzinie mieszczańskiej, której bliskie były ideały włoskiego Risorgimento i tradycje ruchów na rzecz niepodległości i zjednoczenia kraju. Oboje rodzice, obdarzeni talentami artystycznymi, wykonywali wolne zawody. Ojciec,

---

¹ Mianem *cagou-lards* określano członków tajnej francuskiej organizacji politycznej o skrajnie prawicowym charakterze, powstałej w 1935 r., której pełna nazwa brzmiała Comité secret d'action révolutionnaire (CSAR). La Cagoule była zorganizowana na wzór militarny, głosiła hasła antykomunistyczne, a nawet faszystowskie, nie stroniła od działań terrorystycznych, zwłaszcza wobec działaczy komunistycznych i lewicowych, posuwając się nawet do organizacji zleconych zabójstw, jak w przypadku braci Rossellich. W listopadzie 1937 r. policja rozbiła organizację, aresztując wielu jej członków.

² *Lessico universale italiano di lingua, lettere, arti, scienze e tecnica*, t. 19, Roma 1978, s. 392–393; *Dizionario del fascismo. Storia, personaggi, cultura, economia, fonti e dibattito storiografico*, red. A. De Bernardi, S. Guarracino, Milano 1998, s. 490. Zob. N. Tranfaglia, *Carlo Rosselli dall'interventismo all'antifascismo*, Bari 1968; G. Arfè, *Carlo Rosselli nella storia del socialismo italiano*, Firenze 1978; P. Bagnoli, *Carlo Rosselli: tra pensiero politico e azione*, Firenze 1985.

Giuseppe Emanuele Rosselli, był pełnym pasji kompozytorem i muzykologiem. Matka, Amelia Pincherle, była pisarką³. Z trzema synami, najstarszym — Aldo, urodzonym w Wiedniu 21 lipca 1895 r., Carlem i o rok młodszym Sabattino, zwanym Nello, łączyły ją bardzo silne więzi emocjonalne, o czym świadczy ich korespondencja z lat 1914–1937, wydana w formie *Epistolario familiare*⁴. W 1903 r. Amelia z dziećmi przeniosła się do Florencji, gdzie po przedwczesnej śmierci męża w 1911 r. sama wychowywała synów, starając się zapewnić im gruntowne wykształcenie.

Tętniąca życiem kulturalnym i politycznym toskańska stolica początku XX w., z bogactwem idei przedstawianych na łamach wydawanych we Florencji czasopism, wśród których odnaleźć można: „Il Leonardo” (1903–1907) Giovanniego Papiniego, „Il Regno” (1903–1906) Enrico Corradiniego, „La Voce” Giuseppe Prezzoliniego (1908–1920) i „L’Unità” Gaetano Salveminiiego, miała istotny wpływ na intelektualną formację Carlo Rossellego. Duże znaczenie miało także oddziaływanie matki związanej ze środowiskiem liberalnym grupy Sonnino-Salandra, która z uwagi na ożywiony temperament syna oraz brak zamiłowania do klasyki zamiast do gimnazjum zapisała go do Instytutu Technicznego.

Wybuch I wojny światowej, do której Włochy przystąpiły w maju 1915 r., drastycznie odbił się na losach rodziny. Jako żarliwi zwolennicy interwentyzmu włączyli się aktywnie w działania wojenne. Najstarszy z braci, Aldo, nie skorzystał z przywileju służby w Czerwonym Krzyżu, przysługującego studentom medycyny, i został skierowany na front, gdzie 27 marca 1916 r. zginął w operacji wojennej w górach Carnia, w pobliżu Pal Piccolo. Pośmiertnie został odznaczony srebrnym medalem. Carlo, jako niepełnoletni, podjął ochotniczą służbę w biurze informacyjnym, zajmując się gromadzeniem i przekazywaniem rodzinom żołnierzy wiadomości o wojennych losach ich bliskich. Rozpoczął także publikować pierwsze szkice polityczne, dając wyraz przywiązania do tradycji mazziniańskiej i irredentyzmu demokratycznego⁵. W połowie 1917 r. otrzymał powołanie do służby wojskowej, a 15 października w Casercie rozpoczął szkolenia wojskowe, zakończone 15 marca 1918 r. W lipcu otrzymał stopień porucznika i został skierowany na front. Wśród wykładowców etyki wojskowej spotkał Luigiego Russo, z którym bliska znajomość i współpraca będzie łączyć go w kolejnych latach. Na początku 1919 r., korzystając z czasowego przeniesienia do stacjonującej w Toskanii dywizji, Carlo zapisał się do Istituto Superiore di Scienze Sociali „Cesare Alfieri” we Florencji.

³ Amelia Pincherle Rosselli (1870–1954) tworzyła głównie dramaty i komedie. Pisała także drobne opowiadania dla dzieci. Spośród najbardziej znanych utworów należy wymienić: *Anima* (Torino 1901); *Gente oscura* (Torino 1903); *Topinino* (Torino 1903); *Illusione* (Roma-Torino 1906); *El refowo* (Milano 1910); *El socio del papà* (Milano 1912); *Fratelli minori* (Firenze 1921); *Emma Liona* (Firenze 1924).

⁴ *Il Rosselli. Epistolario familiare 1914–1937*, red. Z. Ciuffoletti, Milano 1997.

⁵ Wśród szkiców, publikowanych na łamach powstałego z inicjatywy Nello Rossellego studenckiego miesięcznika „Noi giovani” znalazły się m.in. *Libera Russia* (artykuł z 24 marca 1917 r., zamieszczony w nr 4) oraz *Wilson* (który ukazał się w kolejnym nr 5).

Sprawy społeczne coraz bardziej przyciągały jego uwagę, a zebrane przemyślenia formułował w szkicach, odkrywając pasję pisarską. Jej wyrazem może być opublikowany na łamach kierowanego przez Jeana Luchaire'a tygodnika „Vita” artykuł *Compito nostro (Nasze zadanie)*, w którym zachęcał młodych mieszczan do „wyjścia do ludu”.

Po trzech latach służby wojskowej, 12 lutego 1920 r., powrócił do Florencji. Zapewne doświadczenia wojennych zmagani zdecydowały nie tylko o odrzuceniu przemocy, lecz także wpłynęły na zainteresowanie francuskim pacyfizmem, stąd lektura Romain Rollanda i Henriego Barbusse'a. Próbując odnaleźć się w nowej, niespokojnej rzeczywistości w Italii, coraz częściej targanej strajkami, okupacją turyńskich fabryk, a nade wszystko rodzącym się ruchem faszystowskim, Carlo Rosselli zdecydował się na podjęcie studiów, zapisując się na Wydział Prawa Uniwersytetu w Sienie. Nawiązał też nowe znajomości z osobami, które w jego późniejszym życiu odegrały istotną rolę. Wśród nich znaleźli się Claudio Treves, Filippo Turati, a przede wszystkim Gaetano Salvemini — wówczas wykładowca historii florenckiego uniwersytetu i animator Ligi demokratycznej dla odrodzenia polityki narodowej (Lega democratica per il rinnovamento della politica nazionale). W środowisku socjalistów reformistów, choć traktowanym z dużą dozą ostrożności, Carlo Rosselli dostrzegł wiele wspólnego, w tym coraz wyraźniejszą niechęć i dystans wobec ruchu faszystowskiego, zawiązanego w 1919 r. w Mediolanie na San Sepolcro.

Na podstawie rozprawy *Il sindacalismo* napisanej pod kierunkiem prof. Riccardo Della Volty 4 lipca 1921 r. otrzymał dyplom z zakresu nauk politycznych, a w grudniu rozpoczął współpracę z socjalistycznym pismem „Critica sociale”, założonym i kierowanym przez Filippo Turatiego w Mediolanie. Już wówczas dał wyraz swemu przekonaniu o konieczności oddzielenia socjalizmu od marksizmu, proponując „socjalizm etyczny, a nie klasowy”, wyczulony na „kwestie moralne oraz tendencje woluntarystyczne”⁶.

Pod koniec 1922 r. Carlo wyjechał do Turynu, gdzie podjął współpracę z Piero Gobettim, publikując w wydawanym przez niego piśmie „La Rivoluzione Liberale” m.in. szkice z zakresu logiki, ekonomii liberalnej oraz ruchu robotniczego⁷. Polemizował w nich z częścią umiarkowanej włoskiej lewicy i Luigim Einaudim, z którym na początku 1924 r. podjął ścisłą współpracę na łamach kierowanego przez niego pisma „La Riforma Sociale”.

Po zabójstwie Giacomo Matteottiego, w czerwcu 1924 r., przystąpił do zawiązanego po tym tragicznym wydarzeniu stowarzyszenia „Italia libera” („Wolne Włochy”) na znak protestu wobec konsolidacji faszystowskiego reżimu. Zapisał się także do Partito socialista unitario. W listopadzie tegoż roku, odpowiadając pozytywnie na propozycję Attilio Cabiatego, Carlo Rosselli rozpoczął karierę

⁶ C. Rosselli, *Socialismo liberale*, Torino 1997, s. LX.

⁷ Spośród szkiców z tego okresu na uwagę zasługują m.in.: *Per la storia della logica. Economia liberale e il movimento operaio* (15 marca 1923 r.) oraz *Contraddizioni liberiste* (24 kwietnia 1923 r.).

uniwersytecką jako wykładowca ekonomii politycznej Wyższej Szkoły Handlowej w Genui (Istituto superiore del Commercio di Genova). Szybko jednak okazało się, że dla dobrze zapowiadającego się naukowca i dydaktyka, który w środowisku uniwersyteckim zyskał uznanie i stał się liderem grupy młodzieży zgromadzonej wokół pisma „Pietre”, postulującej krytyczną rewizję doświadczenia awenturyńskiego, priorytetem stała się walka polityczna. Dla niej porzucił spokojne życie akademickie, by w okresie faszystowskim podjąć ostateczną batalię o wolność, czego przejawem były liczne inicjatywy i różne rodzaje aktywności opozycyjnej.

Nello Rosselli — historyk i dziennikarz

Sabatino Enrico Rosselli⁸, młodszy brat Carla, nazywany Nello, urodził się w Rzymie 29 listopada 1900 r.⁹ Stosunkowo wcześniej rozpoczął aktywność polityczną. W 1917 r. wraz z przyjacielem Gualtiero Cividallim założył studenckie pismo „Noi giovani”, którym kierował od stycznia do czerwca 1917 r. W 1920 r. razem z bratem Carlem oraz Piero Calamandreim, przy aprobacie Gaetano Salvemini i współudziale Ernesto Rossiego, Ludovico Lamentanigo, Piero Jahiera i adwokata Alfredo Niccolego, w którego kancelarii odbywały się spotkania, powołał do życia florenckie „Circolo di Cultura”. W 1923 r. „Circolo di Cultura” przekształciło się w prawdziwie apolityczne stowarzyszenie, otwarte na wszystkie wolnościowe kierunki nowoczesnego myślenia. Antyfaszystowski charakter stowarzyszenia rozmiął się jednak z reżimowym duchem, co spowodowało, że jego działalność w 1925 r. została zakazana.

Okres formacji uniwersyteckiej Nello Rossellego przypadł w czasie, kiedy w Italii zmieniał się układ sił politycznych i do głosu doszli faszyci. W 1923 r. Nello obronił pracę magisterską poświęconą Mazziniemu i ruchowi robotniczemu w latach 1861–1872, napisaną pod kierunkiem G. Salvemini¹⁰. Zainteresowania historią włoskiego Risorgimento, połączone z odkrywaniem oraz próbą łączenia idei liberalizmu i socjalizmu, stawały się wyznacznikami intelektualnej twórczości N. Rossellego. Wyrazem tego były powstałe w okresie 1923–1927 liczne artykuły do włoskich czasopism historycznych oraz szkice *Mazzini i Bakunin*¹¹, *Carlo Pisacane nel Risorgimento italiano* (opublikowany w 1932 r.¹²), jak również wydane pośmiertnie *Saggi sul Risorgimento e altri scritti*¹³ (w 1946 r.)

⁸ *Lessico universale italiano...; Dizionario del fascismo...*

⁹ G. Belardelli, *Nello Rosselli. Uno storico antifascista*, Firenze 1982.

¹⁰ Praca nosiła tytuł: *Mazzini e il movimento operaio dal 1861 al 1872*.

¹¹ N. Rosselli, *Mazzini e Bakunin. Dodici anni di movimento operaio in Italia (1860–1872)*, „Collana Piccola Biblioteca” 89, Torino 1967.

¹² N. Rosselli, *Carlo Pisacane nel Risorgimento italiano*, z esejem W. Maturi, „Collana Piccola Biblioteca” 313, Torino 1977.

¹³ N. Rosselli, *Saggi sul Risorgimento e altri scritti*, przedmowa G. Salvemini, „Collana Biblioteca di cultura storica” 21, Torino 1946.

oraz *Inghilterra e Regno di Sardegna dal 1815–1847* (1954). Zmaganiom literackim towarzyszyło przekonanie o konieczności podjęcia konkretnych działań na rzecz wolności. Dlatego w 1924 r. włączył się do promowanego przez antyfaszystowskiego polityka Giovanniego Amendolę, związku L'Unione nazionale, skupiającego siły liberalne i demokratyczne, a rok później założył pismo „Non Mollare”. Nello Rosselli znalazł się także wśród założycieli „L'Italia Libera”, wspierając swego brata w organizowaniu działań opozycyjnych.

„Non Mollare”

Po wystąpieniu Mussoliniego na forum Parlamentu 3 stycznia 1925 r., wprowadzeniu zakazu działalności partii politycznych oraz likwidacji prasy opozycyjnej Carlo Rosselli doszedł do przekonania, że legalna walka z faszyzmem jest niemożliwa. Wobec tego należało podjąć działalność konspiracyjną i rozpocząć walkę w podziemiu. Konsekwencją przyjęcia takiego stanowiska było założenie w styczniu 1925 r. we Florencji, wraz z bratem Nello Rossellim, Gaetano Salvemini i Ernesto Rossim, biuletynu o znamiennej nazwie „Non Mollare”, dystrybuowanego przez stowarzyszenie „L'Italia Libera”. Już w pierwszym numerze pisma można było przeczytać: „Nie przyznano nam wolności prasy, to po nią sięgniemy. W tytule jest nasz program”¹⁴.

„Non Mollare” było pierwszym podziemnym antyfaszystowskim dziennikiem, zachęcającym do tego, by nie rezygnować z walki o wolność i demokratyczne zasady. Stąd jego pojawienie się zostało odnotowane przez faszystowskie władze jako przejaw niesubordynacji wobec reżimu. 8 czerwca 1925 r. nastąpiła mobilizacja policji florenckiej, której celem było rozbicie środowiska skupionego wokół „Non Mollare”. Ernesto Rossiemu udało się zbiec zagranicę. Gaetano Salvemini został aresztowany, a 13 lipca 1925 r. sąd wydał decyzję o oddaleniu jego procesu i przyznaniu mu tymczasowej wolności. Takie postanowienie sprowokowało agresywną reakcję faszystów, którzy dopuścili się dewastacji domu Rossellich (14 lipca 1925), w którym Salvemini spędził pierwszą noc na wolności. Represje i aresztowania wobec tych, którzy byli zaangażowani w działalność opozycyjną, współpracowali z niereżimowymi pismami, np. z powstałym 27 marca 1926 r. tygodnikiem „Il Quarto Stato”, z biegiem lat stawały się metodą faszystowskich działań. Nello Rosselli został aresztowany 3 czerwca 1927 r. i skazany na pięć lat odosobnienia w Ustica. Wbrew wyrokowi w 1928 r. powrócił z wygnania, ale latem 1929 r., po ucieczce brata z Lipari, został ponownie aresztowany i skazany na pięć lat odosobnienia w Ustica i Ponza. Dziwnym zarządzeniem losu w maju 1937 r., dzięki wstawiennictwu Gioacchino Volpego, Nello otrzymał paszport pozwalający na opuszczenie Włoch. Można przypuszczać, że

¹⁴ Cyt. za: F. Ferrari, [w:] C. Rosselli, *Socialismo liberale...*, s. LXII.

było to zaplanowane i dobrze przemyślane przez faszystów działanie zmierzające do odnalezienia przebywającego zagranicą Carla Rossellego. Nello miał „doprowadzić” ich do miejsca pobytu znanego antyfaszystowskiego działacza. Dwa miesiące później samochód, którym podróżowali bracia Rosselli, został zatrzymany przez działających na polecenie tajnych służb faszystowskich francuskich *cagoullards*. Bracia Rosselli zostali brutalnie zamordowani. Ich ciała odnaleziono po dwóch dniach, 11 czerwca 1937 r. Prawie wszyscy winni tragedii, w toku licznych, ciągnących się latami procesów, zostali ostatecznie uniewinnieni¹⁵.

*Socialismo liberale*¹⁶

Carlo Rosselli był człowiekiem aktywnym, który nie poddawał się bez walki i podejmował wciąż nowe wyzwania. W czasie zasądzonego przez faszystowski reżim wygnania na wyspie Lipari, między 1928 a 1929 r., poddał krytycznej refleksji teorię marksistowską, przedstawiając własną koncepcję socjalizmu demokratycznego, opisaną w książce *Socialismo liberale*. Dzieło ukazało się nakładem wydawnictwa Librairie Valais w Paryżu w 1930 r., zaś we Włoszech doczekało się wydania dopiero w 1945 r. pod redakcją Aldo Garosciego. Publikacja stanowiła wyraz już wcześniej głoszonej potrzeby rewizji stanowiska marksistowskiego w wersji przyjętej przez II Międzynarodówkę na rzecz opracowania nowego programu łączącego elementy wyzwolenicze, socjalistyczne i liberalne, będącego alternatywą dla marksistowskiego determinizmu i pozytywizmu¹⁷.

Rosselli, deklarując się „młodym socjalistą, spod nowego, niebezpiecznego znaku, który studiował, cierpiał, medytował i cokolwiek zrozumiał z bliskiej i odległej historii Włoch”¹⁸, dokonał swobodnego rozrachunku z marksizmem. W zebranych w 13 tezach przemyśleniach dowodził m.in., że socjalizm jest w pierwszym rzędzie rewolucją moralną, a dopiero później transformacją dotyczącą aspektów materialnych, i jako taki może zaistnieć niezwłocznie¹⁹. Ponadto uważał, że „nie ma koniecznego związku między socjalizmem a marksizmem”, co więcej, istnieje-

¹⁵ M. Franzinelli, *Il delitto Rosselli. 9 giugno 1937. Anatomia di un omicidio politico*, Milano 2007.

¹⁶ Na temat socjalizmu liberalnego C. Rossellego: S. Mastellone, G.B. Furiozzi, *Il socialismo liberale: dalle origini a Carlo Rosselli*, Manduria 2003; S. Mastellone, *Carlo Rosselli e la rivoluzione liberale del socialismo*, Firenze 1999.

¹⁷ W szkicu zatytułowanym *Per il nuovo socialismo* Carlo Rosselli napisał: „nie jest prawdą, aby socjalizm musiał być koniecznie związany z filozofią materialistyczną i pozytywistyczną. Śmiesznym byłoby myśleć, że nastanie kiedyś dzień, w którym ludzie, zgodni w najważniejszych kwestiach dotyczących życia i ludzkiej egzystencji, obalą religie i metafizykę, aby żyć wyłącznie i na zawsze w królestwie doświadczenia zmysłowego. Ten dzień, który na szczęście nigdy nie nastanie, byłby najgorszym” (C. Rosselli, *Socialismo liberale...*, s. 131).

¹⁸ *Ibidem*, s. 143.

¹⁹ C. Rosselli, *Appendice. I miei conti col marxismo*, [w:] *idem, Socialismo liberale...*, s. 143.

je zagrożenie, że „filozofia marksistowska skompromituje marsz socjalistów”²⁰. Oddalając się od marksizmu, łączył socjalizm z demokracją, twierdząc, że „socjalizm bez demokracji oznacza fatalną dyktaturę”, dyktatura zaś symbolizowała „zniewolonych ludzi, liczby, a nie istnienia, produkty, a nie produkujących, a zatem stanowiła zaprzeczenie podstawowych celów socjalizmu”²¹. Traktując socjalizm jako „spuściznę liberalizmu”²², podkreślał wagę wolności jako „podstawy życia moralnego zarówno jednostek, jak i kolektywu, najskuteczniejszego środka i ostatecznego celu socjalizmu”²³.

Włoski ruch socjalistyczny miał być zupełnie nowym „od stóp do głów” organizmem, będącym „syntezą federacyjną wszystkich sił walczących o wolność i pracę”²⁴. Rosselli zdawał sobie doskonale sprawę z tego, iż „byłoby absurdem narzucanie tak gigantycznemu masowemu ruchowi jednej filozofii, jednego schematu myślowego, jednego uniformu intelektualnego”. Wychodząc z tego założenia, negował centralistyczny sposób kreowania historii i kultury, przeciwstawiając się wszelkim dyktatom, bez względu na ich ideologiczny rodowód. Rosselli pisał:

Socjalizmu nie można zadekretować odgórnie, ale trzeba go konstruować oddolnie każdego dnia, w sumieniach, syndykatach, kulturze. Potrzebuje on niewielu klarownych, prostych idei, nowych ludzi i zamiłowania do konkretnych problemów²⁵.

Autor *Socialismo liberale* był przekonany, że połączenie liberalizmu („siły duchowej dającej inspirację”) i socjalizmu („siły praktycznej zdolnej do działania”) jest nie tylko możliwym, ale koniecznym dla wskrzeszenia nowej wiary w najcenniejsze ideały: wolności i emancypacji proletariatu²⁶. Należało zatem dokonać rekonstrukcji metody działania i sposobu myślenia o socjalizmie, odrzucić marksistowski monopol, kolektywizm i koncentrowanie się na walorach ekonomicznych po to, by zaszczerpić liberalne przesłanki wolności i autonomii²⁷. W ten sposób możliwe byłoby zreformowanie stosunków społecznych w oparciu o prawa sprawiedliwości i negatywnej wolności, polepszenie statusu mas pracujących, ale przede wszystkim „integralna emancypacja” obejmująca „ciało i ducha”²⁸. Rosselli twierdził bowiem:

Liberalny socjalista wierny lekcji wyniesionej z krytycznej myśli współczesnej, nie wierzy w naukowe, racjonalne dowody, dobroć empirycznych rozwiązań socjalistycznych, a nawet w konieczność nastania społeczeństwa socjalistycznego. Nie ludzi się, że posiadał sekret dotyczący przyszłości, nie uważa się za depozytariusza ostatecznej prawdy [...], nie chyli

²⁰ *Ibidem*.

²¹ C. Rosselli, *Socialismo liberale...*, s. 144.

²² *Ibidem*.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ *Ibidem*, s. 108.

²⁷ *Ibidem*, s. 109.

²⁸ *Ibidem*, s. 108; por. N. Bobbio, *Introduzione*, [w:] C. Rosselli, *Socialismo liberale...*, s. XLIII.

czola przed żadnego rodzaju dogmatami [...]. Wprost przeciwnie, dokonując zimnej kalkulacji, może nawet hipotetycznie założyć, że uprzywilejowane siły, niesprawiedliwość, ucisk większości w interesie mniejszości będą nadal przeważać. Mimo to, jego mottem pozostaje twierdzenie: ustroj socjalistyczny może zostać ustanowiony bądź też nie. Zaistnieje, jeśli go zechcemy, jeśli masy tak zdecydują, poprzez świadomy wysiłek twórczy²⁹.

Rosselli dokładał wszelkich starań, aby przekonać społeczeństwo do przyjęcia ducha liberalizmu i złączyć go z praktyką nowego socjalizmu, podejmując działania na rzecz edukacji społeczeństwa, zwłaszcza wśród biednych i uciskanych, szaszczepiając im ducha wolności.

W szkicu *La lotta per la libertà* napisał, że istotnym problemem włoskim jest kwestia wolności w jej integralnym znaczeniu. Ów integralny wymiar polegał na

łączeniu autonomii ducha, emancypacji sumień w sferze indywidualnej i organizacji wolności w sferze społecznej, to znaczy w konstrukcji państwa i stosunków między grupami społecznymi i klasami³⁰.

Widział potrzebę „ideologicznej odnowy”³¹, polegającej na inkorporacji wartości liberalizmu na gruncie ruchu socjalistycznego, jak również zmian w strukturze organizacyjnej. Zalecał przewyciężenie starego dualizmu pomiędzy partią i ruchem robotniczym, twierdząc, że

demokracja pracownicza żyje w syndykatach, a nie w partii: partia zawsze w pewnym stopniu zmierza do dyktatury w imię ideologii i odległych celów, które stara się narzucić nie ze względu na ich zgodność z oczekiwaniami większości społeczeństwa, ale z uwagi na ich rzekomą wewnętrzną dobroć³².

Carlo Rosselli postulował zatem reorganizację ruchu socjalistycznego we Włoszech. Wykorzystując potencjał robotników, zalecał stłumienie wewnętrznych sprzeczności, współpracę z różnymi grupami politycznymi, stowarzyszeniami kulturalnymi i korporacjami. Proponowane zmiany miały być dokonane przy zastosowaniu „liberalnej metody walki politycznej”, a nowa koncepcja partii przyszłości miała stanowić „syntezę federacyjną wszystkich sił walczących o prawa pracownicze w oparciu o konstruktywny program dotyczący pracy”³³. Rosselli był przekonany, że socjaliści są ważną siłą społeczną, odpowiedzialną za stworzenie stabilnych rządów we Włoszech w okresie postfaszystowskim. Dlatego muszą być w stanie nie tylko przedstawić realistyczny program polityczny, lecz także elastyczną organizację, otwartą i gotową przyciągnąć różne warstwy społeczne. Zapowiedzią otwarcia i stworzenia „nowej formacji politycznej” był postulat porzucenia „zbyt sztywnej koncepcji klasy” jako „niekompatybilnej z prawidłowym

²⁹ *Ibidem*, s. 110.

³⁰ C. Rosselli, *La lotta per la libertà*, [w:] *idem*, *Socialismo liberale...*, s. 111.

³¹ C. Rosselli, *Socialismo liberale...*, s. 129.

³² *Ibidem*, s. 140.

³³ *Ibidem*, s. 141.

funkcjonowaniem instytucji demokratycznych³⁴. Zdaniem Rossellego „partie polityczne po zdobyciu władzy, nie mogą rządzić we własnym interesie, ale w interesie powszechnym, pozyskując w ten sposób walor uniwersalny³⁵”.

Przemyślenia zawarte w *Socialismo liberale* stały się programem politycznym stworzonego przez Rossellich ruchu „Giustizia e Libertà”³⁶.

„Giustizia e Libertà”

W sierpniu 1929 r. w Paryżu zawiązał się socjalliberalny ruch polityczny skupiający antyfaszystowskie środowisko emigracyjne. Liderem ruchu został Carlo Rosselli, któremu towarzyszyli Emilio Lussu i Alberto Tarchiani oraz m.in. Alberto Cianca, Raffaele Rossetti, Francesco Fausto i Vincenzo Nitti. Celem tego rewolucyjnego ruchu było zjednoczenie wszystkich niekomunistycznych sił, które zechciałyby podjąć wspólną walkę, by położyć kres reżimowi faszystowskiemu. Zaprojektowany przez Gioacchino Dolciego symbol płomienia z inicjałami ruchu, jakim sygnowała się „Giustizia e Libertà” („Sprawiedliwość i Wolność”), miał zagrzewać do działania i łączyć różne środowiska liberałów, republikanów, demokratów i socjalistów wobec wspólnego wroga — faszyzmu. Dlatego już w pierwszym numerze wydawanego przez grupę pisma, można było przeczytać:

Pochodzący z różnych środowisk politycznych, schowajmy teraz do lamusa legitymacje partyjne i stwórzmy jedność w działaniu. Ruch rewolucyjny, a nie partyjny, „Giustizia e Libertà” — niech będzie naszą nazwą i symbolem. Republikanie, socjaliści, demokraci, będziemy walczyć o wolność, o republikę, o sprawiedliwość społeczną. Nie jesteśmy już trzema odrębnościami, ale jedną nierozdzielną triadą³⁷.

Choć zarówno pochodzenie członków ruchu, jak i prezentowane przez nich tendencje polityczne były częstokroć odmienne, to wspólna dla wszystkich była chęć i potrzeba zorganizowania aktywnej i skutecznej opozycji wobec faszyzmu, która w odróżnieniu od starych, słabych partii antyfaszystowskich, byłaby zdolna do konstruktywnego działania.

Mimo krytycznego podejścia do partii starego typu, w połowie 1930 r. „Giustizia e Libertà” właściwie przekształca się w organizację polityczną, podejmując

³⁴ *Ibidem*, s. 141–142. Rosselli uważał, że program polityczny realizujący interes klasowy skazany jest na niepowodzenie i nie może przynieść socjalistom ani większego poparcia, ani nie doprowadzi do zdobycia władzy.

³⁵ *Ibidem*, s. 142.

³⁶ Zob. *Giustizia e Libertà nella lotta antifascista e nella storia d'Italia: attualità dei fratelli Rosselli a quarant'anni dal loro sacrificio, atti del convegno*, Firenze 1978; F. Invernici, *L'alternativa di „Giustizia e libertà”: economia e politica del gruppo di Carlo Rosselli*, Milano 1987; M. Giovana, *Giustizia e Libertà in Italia. Storia di una cospirazione antifascista. 1929–1937*, Torino 2005.

³⁷ C. Rosselli, *Socialismo liberale...*, s. LXIV.

współdziałanie z partią socjalistów, która dostrzegła w „Giustizia e Libertà” zjednoczony ruch działań rewolucyjnych we Włoszech. W porozumieniu z socjalistami i republikanami, w październiku 1931 r. do życia powołane zostało stowarzyszenie partii antyfaszystowskich „Concentrazione Antifascista”, w skład którego weszły trzy autonomiczne, na równi traktowane siły polityczne: Partito Socialista Italiano, Partito Repubblicano Italiano i „Giustizia e Libertà”. Wkrótce jednak okazało się, że kontrasty wewnętrzne były na tyle silne, że podważyły początkową jedność i w maju 1934 r. Concentrazione Antifascista została rozwiązana. Rekompensatą „straty” było zaktywizowanie związanych z „Giustizia e Libertà” podziemnych organizacji, w których działało wielu znanych i cenionych opozycjonistów, przedstawicieli włoskiego życia politycznego i kulturalnego. Większość z nich doświadczyła aresztowania i represji ze strony faszystowskiego reżimu. Struktury te były obecne na terenie całej Italii: w Mediolanie (Ferruccio Parri, Riccardo Bauer, Umberto Ceva), Bergamo (Ernesto Rossi), Turynie (Franco Antonicelli, Norberto Bobbio, Umberto Cosmo, Giulio Einaudi, Leone Ginzburg, Carlo Foà, Vittorio Foa, Michele Giua, Carlo Levi, Gino Levi, Piero Luzzati, Massimo Mila, Giulio Muggia, Cesare Pavese, Battistina Pizzardo, Luigi Salvatorelli, Sion Segre Amar, Gioele Solari), Florencji (Nello Traquandi), Rzymie (Francesco Fancello, Vincenzo Torraca), a nawet na Sardynii (Dino Giacobbe, Cesare Pintus i Michele Saba).

„Giustizia e Libertà” odegrała ważną rolę w uwrażliwianiu i informowaniu opinii publicznej, zwłaszcza zagranicznej, o faktycznej rzeczywistości faszystowskiej, której obraz był najczęściej wypaczony przez reżimową propagandę bądź wprost przez nią kreowany. W celu przekazywania rzetelnej informacji w styczniu 1932 r. rozpoczęto publikację „Quaderni di Giustizia e Libertà”.

Faszyzm a wolność

W interpretacji Carlo Rossellego faszyzm jawił się jako ruch antywolnościowy i antyliberalny, będący przejawem reakcji, a nie rewolucji. „Faszyzm” — twierdził Rosselli — „jest wbrew pozorom, najbardziej pasywnym, najbierniejszym wytworem włoskiej historii”³⁸, zaś „rządowi Mussoliniego można przypisać różne cechy, ale na pewno nie można nazwać go rewolucyjnym”³⁹. Rosselli uważał, że faszyzm nie proponował niczego, co miałyby innowacyjny charakter. Mussolini, bazując na tradycji, podążał drogą najmniejszego wysiłku, nie oferując żadnej prawdziwej rewolucji. „Despotyczna duma dyktatora” nakażywała mu „systematyczne dławienie wszelkich kontrastów i zapалу do walki”⁴⁰. Dla uzyskania sukcesu wykorzystał kryzys moralny i legendarne: „il dolce far

³⁸ C. Rosselli, *Socialismo liberale...*, s. 112.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 114.

niente degli italiani”⁴¹ („słodkie nicnierobienie”). Licząc na bierność społeczeństwa i brak reakcji opozycji, konsekwentnie wprowadzał w życie ideologiczne zamysły stworzenia doskonałego despotyzmu.

Analizując przyczyny pojawienia się na włoskiej scenie politycznej ruchu faszystowskiego, Carlo Rosselli zbliżył się do stanowiska przedstawianego przez Piero Gobettiego, dla którego faszyzm był „narodową autobiografią”, kumulacją negatywnych cech historii Włoch, „termometrem kryzysu”, „miarą bezsilności społeczeństwa” oraz słabości klasy politycznej⁴². W szkicu zatytułowanym *La lotta per la libertà* Rosselli stwierdzał wprost:

Faszyzm był w pewnym sensie autobiografią narodu, który porzucił walkę polityczną, posiadał kult jedności, stronił od herezji, marzył o zwycięstwie łatwizny, zaufania, entuzjazmu⁴³.

Został zaszczerpiony na gruncie włoskim za sprawą sprzyjających okoliczności, wśród których Carlo Rosselli wymienił brak formacji moralnej społeczeństwa włoskiego i przekonania mas o konieczności zaangażowania się w życie polityczne, lecz także

stronniczość, duch przygody, romantyczny gust, drobnomieszczański idealizm, nacjonalistyczna retoryka, sentymentalna reakcja powojenna, niespokojne pragnienie nowości, bez względu na to, co za nią się kryło — bez tego, faszyzm nie miałby szans zaistnieć⁴⁴.

Jedną z przyczyn „triumfu faszyzmu” Carlo Rosselli upatrywał w „degeneracji parlamentaryzmu” oraz „niezdolności do zgromadzenia społeczeństwa wokół konstruktywnego programu i stworzenia jednorodnej siły”, która byłaby w stanie przeciwstawić się Mussoliniemu⁴⁵. Uwagi krytyczne kierował zarówno pod adresem liberałów, jak i socjalistów, którym zarzucał „relatywną niezdolność do zgłębienia fenomenu faszystowskiego” oraz upatrywanie w nim jedynie „typowego dla współczesności faktu brutalnej, kapitalistycznej reakcji”⁴⁶. Wskazując na złożoność problemu, Rosselli podkreślał, że „jedynie w oparciu o interes klasowy, nie można wytłumaczyć faszyzmu”⁴⁷. Nie można także twierdzić, że swój triumf Mussolini zawdzięczał wyłącznie brutalnej sile. Pisał:

Brutalna siła sama z siebie nigdy nie triumfuje. Zwyciężyła, ponieważ świadomie dotknęła tych sfer psychologicznych, na które przeciętni Włosi byli szczególnie uwrażliwieni⁴⁸.

⁴¹ *Ibidem*, s. 112.

⁴² Por. M. Kiwior-Filo, *Piero Gobetti i Rivoluzione liberale — refleksje dotyczące włoskiego faszyzmu*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi XXIX, 2007, s. 5–17.

⁴³ C. Rosselli, *Socialismo liberale...*, s. 117.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ *Ibidem*.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 116.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 117.

⁴⁸ *Ibidem*.

Dlatego też walka z faszyzmem nie oznaczała jedynie walki przeciwko ślepej reakcji, ale „walkę przeciwko specyficznej mentalności, wrażliwości, tradycji włoskiej”, które „choć niestety nieuświadomione, były właściwe szerokim warstwom społecznym”⁴⁹. Walka ta w przekonaniu Carla Rossellego była niezwykle trudna i nie mogła polegać na zwykłym obaleniu reżimu. Dotykała zasadniczego problemu edukacji moralnej i politycznej wszystkich Włochów, niezależnie od podziałów klasowych i partyjnych. Rosselli ubolewał nad faktem, że „zdobycie wolności we Włoszech nie było związane z żadnym ruchem masowym, który byłby zdolny do odegrania mitycznej roli”⁵⁰. Italia potrzebowała uświadomionej walki o wolność, prowadzonej z zastosowaniem liberalnych metod.

W krytycznej interpretacji faszyzmu przedstawionej przez Carla Rossellego występuje również element konstruktywnego optymizmu. Włoski polityk stwierdził, że Mussolini „za pomocą kija i kajdan, wyrafinowanych prześladowań, stworzył dziesiątkom tysięcy współczesnych Włochów, wolontariuszy wolności”⁵¹. Zdaniem Rossellego „faszystowski ucisk przyczynił się do jedności moralnej włoskiego narodu”, połączonego „ogniem jedności — wolnością”⁵². W owej konsolidacji Włochów wobec faszystowskiego zagrożenia Rosselli dostrzegał jedyny pozytywny aspekt reżimu Mussoliniego, dlatego pisał:

Poprzez cierpienie i poniżenie świadomość wartości wolności dramatycznie wzrasta w narodzie włoskim. Włosi są pod względem psychologicznym bardziej wolni dzisiaj, w czasie tej desperackiej walki o odzyskanie podstaw niezależności, niż byli jeszcze wczoraj, w pseudo-konstytucyjnym państwie Giolittiego, z tysiącem niezależnych stowarzyszeń⁵³.

* * *

Benedetto Croce, przywódca moralnej opozycji w faszystowskich Włoszech, choć mocno krytyczny wobec samej koncepcji liberalsocjalizmu Carla Rossellego⁵⁴, twierdził, że był to „jedyne produkt doktrynalny włoskiej emigracji”, zaś „Giustizia e Libertà” stanowiła „jedyną konkretną aktywność przeciwko faszyzmowi”⁵⁵. Wkład braci Rossellich w walkę o wolność, zachęta do działania,

⁴⁹ *Ibidem*.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 113.

⁵¹ *Ibidem*, s. 114.

⁵² *Ibidem*, s. 115.

⁵³ *Ibidem*, s. 114.

⁵⁴ Croce w krytycznej recenzji *Socialismo liberale* uznał koncepcję Rossellego za „herezję”, polegającą na niemożności połączenia socjalizmu z liberalizmem. Negatywnie wypowiadał się na temat przeprowadzenia „rewolucji społecznej”, obawiając się, że może doprowadzić ona do stworzenia nowej formy dyktatury (Por. M. Donno, *Socialismo liberale, Liberalsocialismo*, [w:] *Dizionario del liberalismo*, t. 1, Soveria Mannelli 2011, s. 974).

⁵⁵ Cyt. za: *ibidem*.

próba uświadomienia realnych problemów, które w społeczeństwie włoskim obnażył faszyzm, jest bezsporny. Ich dorobek intelektualny, zaangażowanie i oddanie polityczne oraz antyfaszystowska opozycja z pewnością zasługują na refleksję pokoleń, dla których idea wolności pozostaje bezcenną wartością.

Bibliografia

- Aga-Rossi E., *Il movimento repubblicano. Giustizia e libertà e il Partito d'azione*, Bologna 1969.
- Arfè G., *Carlo Rosselli nella storia del socialismo italiano*, Firenze 1978.
- Attualità del socialismo liberale: settantesimo anniversario dell'assassinio dei fratelli Rosselli (9 giugno 1937 – 9 giugno 2007)*, red. P. Bagnoli, Firenze 2007.
- Bagnoli P., *Carlo Rosselli: tra pensiero politico e azione*, Firenze 1985.
- Bagnoli P., *Rosselli, Gobetti e la rivoluzione democratica. Uomini e idee tra liberalismo e socialismo*, Firenze 1996.
- Belardelli G., *Nello Rosselli. Uno storico antifascista*, Firenze 1982.
- Calabro C., *Liberalismo, democrazia, socialismo: l'itinerario di Carlo Rosselli*, Firenze 2009.
- Calogero G., *Difesa del liberalsocialismo*, red. M. Schiavone, D. Cofrancesco, wyd. nowe, Milano 1972.
- Carlo e Nello Rosselli e l'antifascismo europeo*, red. A. Bechelloni, Milano 2001.
- Ciuffoletti Z., *Contro lo stalinismo. Il „Socialismo federalista liberale” di Carlo Rosselli*, Manduria-Roma-Bari 1999.
- Ciuffoletti Z., Bagnoli P., *Il pensiero politico di Carlo Rosselli*, Napoli 1988.
- De Luna G., *Le formazioni GL nella resistenza. Documenti settembre 1943–aprile 1945*, Milano 1985.
- Dizionario del fascismo. Storia, personaggi, cultura, economia, fonti e dibattito storiografico*, red. A. De Bernardi, S. Guarracino, Milano 1998.
- Dizionario del liberalismo italiano*, t. 1, Soveria Mannelli 2011.
- Franzinelli M., *Il delitto Rosselli. 9 giugno 1937. Anatomia di un omicidio politico*, Milano 2007.
- Galasso G., *La democrazia da Cattaneo a Rosselli*, Firenze 1982.
- Giovana M., *Giustizia e Libertà in Italia. Storia di una cospirazione antifascista. 1929–1937*, Torino 2005.
- Giustizia e Libertà nella lotta antifascista e nella storia d'Italia: attualità dei fratelli Rosselli a quarant'anni dal loro sacrificio: atti del Convegno internazionale organizzato a Firenze il 10–12 giugno 1977*, Firenze 1978.
- Il Rosselli. Epistolario familiare 1914–1937*, red. Z. Ciuffoletti, Milano 1997.
- Invernici F., *L'alternativa di „Giustizia e libertà”: economia e politica del gruppo di Carlo Rosselli*, Milano 1987.
- Le formazioni Giustizia e Libertà nella Resistenza: atti del Convegno, Milano 5 e 6 maggio 1995*, Roma 1995.
- Lessico universale italiano di lingua, lettere, arti, scienze e tecnica*, t. 19, Roma 1978.
- Mastellone S., *Carlo Rosselli e la rivoluzione liberale del socialismo, con scritti e documenti inediti*, Firenze 1999.
- Mastellone S., Furiozzi G.B., *Il socialismo liberale: dalle origini a Carlo Rosselli*, Manduria 2003.
- Papa E.R., *Rileggendo Carlo Rosselli: dal socialismo liberale al federalismo europeo*, Milano 1999.
- Politica, valori, idealità: Carlo e Nello Rosselli maestri dell'Italia civile*, red. L. Rossi, Roma 2003.
- Pugliese S., *Carlo Rosselli. Socialista eretico e esule antifascista*, Torino 2000.
- Rosselli C., *Opere scelte (z Socialismo liberale e altri scritti)*, red. J. Rosselli; *Scritti dell'esilio*, t. 2, red. C. Casucci, 1988 i 1992), Torino 1979.

- Rosselli C., *Socialismo liberale*, Torino 1997.
- Rosselli N., *Carlo Pisacane nel Risorgimento italiano*, z esejem W. Maturi, „Collana Piccola Biblioteca” 313, Torino 1977.
- Rosselli N., *Mazzini e Bakunin. Dodici anni di movimento operaio in Italia (1860–1872)*, „Collana Piccola Biblioteca” 89, Torino 1967.
- Rosselli N., *Saggi sul Risorgimento e altri scritti*, przedmowa G. Salvemini, „Collana Biblioteca di cultura storica” 21, Torino 1946.
- Tranfaglia N., *Carlo Rosselli dall'interventismo all'antifascismo*, Bari 1968.

LA BATTAGLIA PER LA LIBERTÀ — THE ANTI-FASCIST OPPOSITION
OF THE BROTHERS CARLO AND NELLO ROSSELLI IN 1926–1937

Summary

The opposition activities of the Rosselli brothers, brutally killed on 9 June 1937 in Bagnoles-de-l'Orne, France, by the French *cagouals*, were rooted in their deep conviction concerning the necessity of fighting for freedom in fascist Italy, fighting that brought together Italian, Jewish and French anti-fascist circles. This was manifested in numerous initiatives and various kinds of opposition activities undertaken by Carlo Rosselli (b. 1899) — a writer, economist and politician — and his younger brother Sabatino Enrico (b. 1900), known as Nello — a historian and journalist.

Their collaboration with the opposition periodicals *Noi giovani* and *Non Mollare*, their work in the “L'Italia Libera” society, and, above all, in the social-liberal movement “Giustizia e Libertà”, founded by the Rosellis in August 1929, the political programme of which was based on ideas included in *Socialismo liberale* published by Carlo, were an attempt to unite all non-communist forces that would be willing to fight together to put an end to the fascist regime. “Giustizia e Libertà” played an important role in sensitising the public, especially outside Italy, to and informing it about the true fascist reality, the image of which was usually distorted by the regime's propaganda or simply created by it.

In Carlo Rosselli's interpretation, fascism appeared as an anti-freedom and anti-liberal movement, “the most passive product of Italian history”, a manifestation of reaction and not revolution. In an article entitled *La lotta per la libertà* C. Rosselli concluded that fascism was, in a way, an “autobiography of the nation”. It took root in Italy thanks to some favourable circumstances, among which C. Rosselli listed a lack of moral formation of Italian society and conviction of the masses that they should become involved in political life, but also bias, romantic tastes, petit bourgeois idealism, nationalistic rhetoric, sentimental post-war reaction, and restless desire for “novelty” regardless of what was behind it. Carlo Rosselli saw one of the causes of the “triumph of fascism” in a degeneration of parliamentarism” and “inability to rally society around a constructive programme and create a uniform force” that would be capable of standing up to Mussolini.

The contribution of the Rosselli brothers to the fight for freedom — encouragements to become involved, attempts to make people aware of the real problems exposed by fascism in Italian society — is unquestionable. Their intellectual legacy, political engagement and commitment, and anti-fascist opposition certainly deserve to be reflected upon by generations for whom the idea of freedom still remains invaluable.

Keywords: fascism, antifascism, Carlo Rosselli, Nello Rosselli, freedom, Mussolini.

Małgorzata Kiwior-Filo
mkfilo@uj.edu.pl